

Originalni naučni rad

УДК 930.85(497.11 Крушевац)”14/18”:821(4)-992;
316.7:930.2

Давор Петровић*

*Одељење за етнологију и антропологију
Филозофској факултету Универзитета у Београду*

ГРАД ОЧИМА ДРУГОГ: КРУШЕВАЦ У СТРАНИМ ПУТОПИСИМА И БЕЛЕШКАМА XV–XIX ВЕКА

Сажетак: Путописи и белешке о Србији, што су их за собом оставили странци који су у њој боравили од XV до XIX столећа, представљају данас драгоцени извор података за истраживаче прошлости овдашњих простора. Та сведочанства, међутим, подједнако су, иако не на исти начин, важна антрополозима, упркос чињеници да они своја сазнања готово искључиво црпу из синхроних истраживања, путем посматрања са учествовањем или кроз интервјуе са представницима одређене културе. Зато ће овде бити учињен покушај да се на примеру путничких забелешки о Крушевцу, с једне стране, укаже на њихов конкретан допринос познавању повести овог града, а са друге истакне међусобно приближавање антропологије и историографије посредством путописа уопште, као заједничког извора информација за те две научне дисциплине.

Кључне речи: Крушевац, странци, путописи и белешке, слика Другог, XV–XIX век, наративни извори, антропологија и историографија.

Увод: Валидност путописа као наративног извора

Ако се пође од утврђене класификације, путописи, по свом карактеру, припадају групи наративних, а у вредносном смислу, тј. према њиховом значају за сазнање, категорији секундарних извора, јер је њихов творац појединац, па самим тим не представљају одраз објективне стварности већ ауторову личну и неретко „искривљену” — естетизовану, идеализовану или предрасудама обојену — слику о Другом (Прошић-Дворнић 1987: 45). Из перспективе историографије, то их, у документарном смислу,

* davor.petrovic@yahoo.com

чини непоузданим, али, чак и такви, они пружају обиље могућности, уколико им се приступи критички. Осим тога, описи садржани у путописима највише су допринели да се, како је то лепо приметила Мирјана Прошић-Дворнић, „проникне у ‘мирисе и боје’ стварног живота” (Исто: 47).

Значај путописа у толико је већи што се иде дубље у епохе за које не постоји довољан број других података. Илустрације ради, такав је случај са периодом османске владавине на јужнословенском простору, што је, још 1960-их, констатовала Олга Зиројевић, рекавши да су „белешке страних путника о животу наших народа под турском влашћу [...] биле [...] све до недавно готово једини извор за познавање овог, тамо обоженог доба наше историје” (Zirojević 1966-67: 125).

Међутим, путописима, а то умногоме важи и за остале изворе, не треба приступати строго позитивистички¹ — на начин како се то чинило у историографији класичног усмерења, где су писана документа често схватана као поуздана складишта чињеница које само треба извући из „мрака” и представити их као веродостојан одраз неке стварности, без смештања у одговарајући контекст — него сходно савременим тенденцијама у науци. До значајног заокрета, како у приступу изучаваним појавама тако исто у преиспитивању валидности извора, дошло је, између осталог, захваљујући француској „школи *Анала*”, на челу са Фернаном Броделом (Fernand Braudel, 1902-1985), која је била врло утицајна у европским и америчким интелектуалним круговима друге половине XX века. Својеврсна „расправа о методу” завршена је, након многих отпора, општим закључком да изворе и њихову вредност не треба процењивати полазећи од унапред датих класификација већ с обзиром на сваки појединачни случај, у зависности од теме и циља истраживања, али и од врсте података за којима се трага и који се из одређеног документа могу екстраховати (Прошић-Дворнић 1987: 45).

Сходно овом закључку, путописе би, као извор, требало користити крајње опрезно, посебно водећи рачуна о околностима и мотивима њиховог настанка, али не занемарујући ни важност профила оних који су их писали. Концепт ауторства овде је нарочито битан, јер су путописци често били склони претеривањима и егзотизму, што због искрене фасцинираности Другим што из жеље да свој текст учине привлачнијим потенцијалном читаоцу. Осим тога, аутори путописа нису увек били у стању да појаве са којима су се сусретали разумеју на прави начин, будући да су им оне биле стране, па су их погрешно интерпретирали, или, чак, искључивали. Најзад, било је доста путника који су властите описе употпуњавали некритичким преузимањем информација из туђих дела (Исто: 46).

1 О критици позитивистичког приступа и употреби историјских извора в. Gross 1980: 241-252.

Егзотично [...] није нешто што постоји пре његовог „открића”. То је сâм чин открића који *производи* егзотично као такво, и то на различитим ступњевима дивљаштва или култивисаности. Другим речима, егзотично је производ процеса егзотизације. [...] Као конструкт, егзотично је увек подложно преиспитивању; као откриће, оно је увек отворено за поновно откривање; као бојиште на којем Ја и Други образују једно у непропорционалном односу, оно је увек спремно на борбу (Mason 1998: 1-2).

Описи Крушевца у страним путописима и белешкама XV–XIX века

На свом пропутовању кроз Србију многи странци су, поред других места, посетили и Крушевац, о којем су оставили махом фрагментарне, али ипак корисне белешке. Овом приликом биће поменути само неки од тих „пустолова”, и то они за које се може рећи да на најбољи начин, или једини, презентују крушевачку стварност одређеног раздобља. Само ће XVI век остати без сведочанстава о некадашњој српској престоници, будући да је, према досадашњим сазнањима, ниједан европски путник није посетио за тих сто година (Зиројевић 1975: 52). Изузетак представља кратка белешка Феликса Петанчића (Felix Petancius, око 1455 – након 1517), дубровачког хуманисте, дипломате и писца у служби угарског краља Владислава II Јагелонца (Vladislav II Jagellonský, 1456–1516), настала 1502. године, о путевима којима ваља напасти Турке, у којој каже да „други, доњи пут [...] пролазећи у близини града Острмице [...] и Раваничког манастира [...] води [...] до Мораве [...] која тече са стране тврђаве Крушевца (arcis Cruseuce) те је [...] није могуће прегазити ради кишних поплава [...]” (нав. према Kniewald 1958: 36).

Бертрандон де ла Брокијер (Bertrandon de la Broquière, око 1400–1459),² Француз из редова ситног племства, први је познати странац који је о Крушевцу оставио путописну белешку. Као поверљив човек бургундског војводе Филипа Доброг (Philippe le Bon, 1396–1467), Брокијер је 1432/1433. године послат на територију Османског царства да за свог господара прикупи обавештења о турском наоружању, а у повратку је прошао и кроз Србију. Приликом свог боравка у Крушевцу (Corsebech), он је записао да је то „речена варош” коју је „заузео Турчин [...] пре шест година” и да њом заповеда потурчени Грк, Синан-бег, кога иначе сматрају мудрим и храбрим човеком.³ Брокијер је такође навео да је мала варош Крушевац „добро утврђена двоструким зидом који је порушен при врху где су

2 Више о њему в. у Новаковић 1894: 1–66, Рајичић 1950: 3–7 и Бубало 2008: 141.

3 Потврда овога може се наћи код турског географа из XVII века, Хаџи Калифе/Калфе или Патиб Челебије (Хаџи Khalifa/Kalfa / Kâtip Çelebi, 1609–1657 [према Стојану Новаковићу, преминуо 1655/1656]), који је, с тим у вези, о Крушевцу записао следеће:

стрељачнице, а био је и један мали градић који је сад порушен” (Брокијер [1892] 1950: 127, 129).

Овај петнаестовековни запис о Крушевцу, као што се може видети, углавном садржи податке о величини града, његовим бедемима и заповеднику, што је сасвим разумљиво ако се узме у обзир да је Брокијерово путовање и организовано са циљем да се прикупе војне информације ради покретања крсташког похода против Османлија. Ипак, француски је путописац, поред описа града, оставио и једну дирљиву забелешку о жени из Краљевине Угарске, коју је неки потурчењак заробио приликом војног похода. „А кад нас она виде, стаде плакати веома жалосно и још се не беше одрекла наше вере”, записао је Брокијер (Исто: 129). Могло би се, можда, претпоставити да иза личне и несумњиво искрене ганутости овим призором, стоји такође Брокијерова намера да несрећом те, како се изразио, „лепе племените жене”, још више подцрта тежак положај хришћана у Турској империји.

У XVII веку најпознатији путописац, бар када је о Балкану реч, био је Евлија Челеби (Evliya Çelebi, 1611-1682),⁴ који се школовао на двору султана Мурата IV (Murād-ı Râbi, 1612-1640), а прво путовање предуzeо је већ са двадесет година. Челебија је путовао сâм или у друштву знаменитих државника, а најчешће као пратилац великог везира Мелек Ахмед-паше (Melek Ahmet Paşa, око 1604-1662). Описе земаља, крајева и градова које је посетио преточио је у *Пуџојис (Сиџахџи-наме)* од десет томова, а о Крушевцу је (1661) оставио доста исцрпну белешку. Његов прецизан опис крушевачке тврђаве — за коју је рекао да има шестоугаони облик и да се налази на једном питомом брегу, те да је сазидана од камена тако да иза једног црног следи одмах други бели — касније је послужио као једно од могућих објашњења зашто су Турци наденули Крушевцу име Алаџа Хисар (Алаџа Hisar), односно Шарени Град.⁵ Веома је значајан и Челебијин опис Крушевца као оријенталне вароши, смештене у пространом пољу северно и западно од утврђења и окружене вртovima (виноградима), која је, према путопишчевим речима, имала у то доба девет махала и исто толико богомоља, међу којима и једну џамију грађену „у старом стилу”, затим једну медресу, две текије, три дечје школе, један пријатан хамам, три мале и један велики трговачки хан, као и сто педесет дућана, махом грађених од дрвета. Користан са становишта етнологије јесте и Евлијин помен округлог бардака са истим таквим поклопцем, у који „неки крајишници ста-

„Освојио га је Синан-паша, румелијски беглербег, у време Мурата II” (*Хаџи-Калфа или Гаџи-Челебија, џурски географ XVII века, о Балканском полуострву* 1892: 61).

4 Више о њему в. у Šabanović 1967: 9-55 и Миљковић 2008: 341.

5 Владимир Ђоровић је, међутим, на основу аналогije са једном од најлепших исламских богомоља у херцеговачком граду Фочи, Алаџа (Шареном) џамијом, која своје име дугује декоративним сликарским елементима, изнео претпоставку да су, поред крушевачког утврђења, и други објекти — у првом реду црква Лазарица и двор, као две централне грађевине Лазаревог града — својом орнаментиком такође могли оставити утисак „шаренила” на Турке (Ђоровић 1933: 96).

вљају вино”, као и податак да локално становништво носи крајишку одећу и добро говори српски и бугарски (Čelebi [1896–1900] 1967: 307–308). Интересантно је, међутим, да славни турски путописац нигде није проговорио о малобројним хришћанским споменицима овог града, па чак ни о Лазарици. Тај ће „пропуст”, осам година касније (1669), исправити енглески лекар Едвард Браун (Edward Brown, 1644–1708), који је у свом путничком дневнику записао да је Крушевац „знатно место где има једна лепа црква, са двама лепим кулама” (Браун 1934: 287), иако је некадашња Лазарева престоница у то време већ увелико задобила источњачки изглед.

Дворска црква кнеза Лазара изгубиће, међутим, за мање од века сјај који је имала у Брауново време. Током своје посете Крушевцу (1784), аустријски хусар Јозеф Паул Митесер (Joseph Paul Mitesser, 1757–1833) записао је о њој да је „веома велика зидана, али нарушена [...]” (Mitesser 1936: 72; нав. према преводу објављеном у *О трагу јосијосџива ми, Крушевцу* 1997: 39). Поред наведеног податка, Митесер је — у склопу тајне мисије на подручју између Мораве и Колубаре, пред Кочину крајину — оставио и друге корисне информације о Крушевцу, пре свега оне које се тичу структуре и војностратешког положаја овог градског насеља. Између осталог је навео да се у Крушевцу, који „лежи на [...] таквој узвишици да се са истом може контролисати цела околина”, налази „120 хришћанских и 150 турских кућа [...], зидине Лазаревог двора, ограђене палисадама, а у том кругу [...] још седам подигнутих кућа”, при чему су све дрвене и „од којих је већина, оних турских, на спрат са неколико соба, пространим шталама и двориштима, прилично чврсто зиданим”, те да, најзад, „има три хана и пет кафана”, а „путеви који воде одавде имају подлогу од иловаче” и „доста су широки”, па се „у доба сувог времена може [...] истим добро путовати” (Исто: 39–40).

Још једно војно лице угледаће Крушевац почетком XIX столећа, у јесен 1829, али неће бити те среће као Митесер да о овом граду остави тако детаљан опис. Био је то пруски официр Ото Дубислав фон Пирх (Otto Dubislav von Pirch, 1799–1832),⁶ који, по савету свог сапутника, у крушевачку варош није крочио из безбедносних разлога. Ипак, из даљине је успео да установи како некад „величанствене зграде леже у рушевинама”, али да „високе цркве и куле дају још појам о [...] старој величини” тог места (Пирх [1830] 2012: 116). Тек по ослобођењу Крушевца (1833) — за који је Емануел д’Ормесон (Emmanuel d’Ormesson, 1844–1922) у свом дневнику записао да представља „град трећег реда, као Ужице, Чачак, Карановац, итд.” (*Са кайетаном д’Ормесоном 1877.: 22 дана двоколицима кроз Србију* 1980: 50) — у њега се могло поново ући без бојазни, али и констатовати да у тој вароши „нема више ни џамије ни минарета [...], већ [...] једино [...] црква”, на чијем се „тимпанону јужног портала налази [...] српски двоглави орао” (Denton 1865: 239; нав. према преводу објављеном

6 О њему в. у Вулетић 2008: 845.

у *O tpaγy ioc̄iγoc̄c̄iβα mi*, Крушевцу 1997: 81). Исти „симбол царства” уочио је на свом пропутовању кроз Србију (1843/1844) и Ендрју Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton, 1811-1874), са којим, према речима Бранка Момчиловића, „на сцену ступа једна нова врста британских путника — обавештених, систематичних, веома знатижељних”, а „путопис постаје комбинована књижевна врста — мешавина привредно-историјског и политичког прегледа, и непосредно сведочанство о виђеном и доживљеном” (Момчиловић 1996: 251). Занимљива је изјава коју је Пејтон, приликом једног разговора са својим домаћином, дао за време кратког боравка у Крушевцу, а она гласи: „Странац мора да се прилагоди обичајима земље, а не земља мерилу странца. Дошао сам овамо да видим Србе онакве какви су по својој природи, а не по њиховим подражавањима Европи.” (Пејтон [1845] 1996: 152-153)

Исказ Ендрјуа Арчибалда Пејтона кључан је за разумевање важности коју путописи, као својеврсне представе о Другима, имају са становишта антропологије, јер рефлектује једну од основних људских потреба, а то је упознавање другачијих људи, обичаја и навика од оних које познајемо. Кроз сусрет и самеравање са различитим, човек стиче јаснију слику о Другоме, али му она исто тако помаже да боље проникне у сопствено биће, или, како је то формулисао Бернхард Валденфелс (Bernhard Waldenfels), „пријемчивост за страном почиње тако што се и властито схвата на основу те разлике и заједно с њом” (Valdenfels [1997] 2005: 15-16). Зато су путописи, као непосредни доживљаји Другог, без обзира на то ко их је, када и где писао, легитиман извор не само за историографију већ и за антропологију, која готово целокупно своје сазнање темељи управо на релацији Ми-Они.

Панорама Крушевца из 1876. године

Уместо закључка: Проучавање „са даљине” — могућност сарадње антропологије и историографије на пољу извора

Путописи о Крушевцу, написани пером странаца између XV и XIX века, корисна су сведочанства о богатој прошлости некадашње српске престонице, са којима оживљава фрагментарна слика једног града из визиуре оних који у њему нису ни рођени ни живели, а ипак су имали потребу — или, пак, обавезу — да о том месту оставе макар сасвим кратку белешку. И док историчари у овим сведочанствима превасходно трагају за подацима који ће им помоћи да уз друге, примарне, изворе реконструишу некадашње прилике, антрополози се, са друге стране, труде да на основу путничких белешки сазнају нешто више о културним перцепцијама насталим из сусрета са Другим. Овај својеврсни „разговор” са подацима забележеним у путописној литератури — када, због проучавања временски удаљених феномена, није могућ непосредан контакт са испитаницима — потврђује да антропологија може бити и историјски оријентисана, а подаци добијени дијакроним истраживањима омогућавају да се стекне боља представа о социокултурним процесима уопште (Прошић-Дворнић 1987: 42, 46). Тако однос историографије и антропологије, упркос различитој оријентацији, постаје поново актуелан,⁷ нарочито на пољу хеуристике, критике извора и правилног тумачења њиховог смисла (Прошић-Дворнић 1987: 42). За проучавање „са даљине” сваки извор информација битан је на свој начин, али углавном пружа само одређену врсту обавештења и расветљава тек по који, специфични аспект истраживаног проблема. Укрштањем и међусобним супротстављањем тих хетерогених података могуће је, међутим, превазићи њихове појединачне недостатке и стећи јаснију представу о контексту истраживане појаве, а сарадња историографије и антропологије значајно доприноси томе.

Референце

Објављени извори

- Браун, Едвард. 1934. „Пут од Беча у Аустрији до Ларисе у Тесалији: (наставка)”. Превео Владета Поповић. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 7/1-3: 285-304.
- Брокијер, Бертрандон де ла. [1892] 1950. *Путовање преко мора*. Превео и коментаришао Миодраг Рајчић. Београд: Научна књига.
- Denton, William. 1865. *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D[avid] v. Cölln. Berlin: Wiegandt.
- Čelebi, Evlija. [1896-1900] 1967. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

7 О односу ове две научне дисциплине в. нпр. Evans-Pritchard 1983: 53-61, 165-194.

- Mitesser, Joseph Paul. 1936. „Militairische Beschreibung”. У: *Војно-географски описи Србије прег Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, 57–102. Саопштио Душан Пантелић. Београд: Српска краљевска академија [објављено као темат часописа *Сјоменик* 82 / Српска краљевска академија. Други разред, 64].
- О іраду іосіодсїва ми, Крушевицу*. 1997. [Приредили] Ђорђе С. Костић и Љубодраг П. Ристић. Београд: ЛутЕразмо; Крушевац; Багдала.
- Пејтон, Ендру Арчибалд. [1845] 1996. *Србија, најмлађи члан евројске іородице или Боравак у Беоіраду и іуііовања іо іланинама и шумама унуііраињосїи 1843. и 1844. іодине*. С енглеског превео Бранко Момчиловић. Нови Сад: Матица српска.
- Пирх, Ото Дубислав пл. [1830] 2012. *Пуііовање іо Србији у іодини 1829*. Превео Драгиша Т. Мијушковић. Београд: Службени гласник.
- Са кайетаном г’Ормесоном 1877.: 22 дана у двоколицама кроз Србију*. 1980. [приредила] Драга Вуксановић-Анић. Београд: Народна књига.
- Хаџи-Калфа или Таїиіб-Челебија, іурски іеоіраф ХVII века, о Балканском іолуосіірву*. 1892. С помоћним белешкама и објашњењима приложио Ст[ојан] Новаковић. Београд: Српска краљевска академија [објављено као темат часописа *Сјоменик* 18].

Литература

- Бубало, Ђорђе. 2008. „Брокијер, Бертрандон де ла”. У: *Енциклопедија српскоі народа*, 141. Главни и одговорни уредник Радош Љушић. Београд: Завод за уџбенике.
- Valdenfels, Bernhard. [1997] 2005. *Топографіја страног: студије о феноменологији страног* 1. Са немацког превео Dragan Prole. Beograd: Stylos.
- Вулетић, Александра. 2008. „Пирх, Ото Дубислав фон”. У: *Енциклопедија српскоі народа*, 845. Главни и одговорни уредник Радош Љушић. Београд: Завод за уџбенике.
- Gross, Mirjana. 1980. *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*. 2. izmijenjeno i dopunjeno izd. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Evans-Pritchard, Edvard Evan. 1983. „Antropologija i istorija”. У: *Isti. Socijalna antropologija*, 53–61 i 165–194. Izbor i prevod Predrag Stojović; predgovor Mirjana Prošić-Dvornić. Beograd: Prosveta.
- Zirojević, Olga. 1966–67. „Putopisi u ogledalu deftera”. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17: 125–134.
- Зиројевић, Олга. 1975. „Крушевац у XVI и XVII веку”. *Зборник Истіоријскоі музеја Србије* 11–12: 51–59.
- Kniewald, Dragutin. 1958. „Feliks Petančić 1502 o putevima kojima valja napasti Turke”. *Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije* 5/1: 25–58.
- Mason, Peter. 1998. *Infelicities: representations of the exotic*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Миљковић, Ема. 2008. „Евлија Челеби / Евлија ибн Дервиш Мехмед Зилли”. У: *Енциклопедија српскоі народа*, 341. Главни и одговорни уредник Радош Љушић. Београд: Завод за уџбенике.

- Момчиловић, Бранко. 1996. „Поговор”. У: Ендру Арчибалд Пејтон. *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и његовања по његовим и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, 251–256. С енглеског превео Бранко Момчиловић. Нови Сад: Матица српска.
- Новаковић, Стојан. 1894. „Буркард и Бертрандон де-ла-Брокијер о Балканском полуострву XIV и XV века”. *Годишњица Николе Чујића* 14: 1–66.
- Прошић-Дворнић, Мирјана. 1987. „Истраживање прошлости и питање извора у етнологији: меморијална и путописна грађа”. У: *Зборник радова XII савештовања Савеза етнолошких друштва Југославије и XI савештовања етнологије СР Србије одржаног 29–31. октобра 1987. у Крушевцу*, 41–49. Главни и одговорни уредник Душан Бандић. Београд: Етнолошко друштво СР Србије; Крушевац: Народни музеј [објављено као темат часописа *Етнолошке веске* 8].
- Рајичић, Миодраг. 1950. „О писцу и делу”, предговор у: Бертрандон де ла Брокијер. *Путовање преко мора*, 3–7. Превео и коментарисао Миодраг Рајичић. Београд: Научна књига.
- Ђоровић, В[ладимир]. 1933. „Прошлост Крушевца”. *Брасиво* 27: 92–101.
- Šabanović, Hazim. 1967. „Evljia Čelebi i njegov putopis”, predgovor u: Evlija Čelebi. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, 9–55. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

Primljeno: 10. 11. 2017.

Prihvaćeno: 15. 12. 2017.

Davor Petrović

City through the Other's eyes:

Kruševac in foreign travel accounts and notes XV–XIX centuries

Abstract: Travel accounts and notes about Serbia, which were left behind by the foreigners who visited it from XV to XIX centuries, represent today a precious source of data for researchers of the past of this area. These testimonies are equally, although not in the same way, important to anthropologists, despite the fact that they derive their knowledge only out of synchronous research, by the observation with participating or through interviews with representatives of a certain culture. So here we will try, on the example of travel notes about Kruševac, to show their actual contribution to the history of this city, on the one side, and to underline the convergence of anthropology and historiography through travel accounts in general, as a common source of information for those two scientific disciplines, on the other.

Keywords: Kruševac, foreigners, travel accounts and notes, image of the Other, XV–XIX centuries, narrative sources, anthropology and historiography.